

भाषाको सामाजिक भेद

सखिशरण सुवेदी

sashi.subedi@gmail.com

लेखसार

भाषा सामाजिक विषय हो । यो समाजमा जन्मन्छ, समाजमै हुर्कन्छ र समाजमै जीवित रहन्छ । समाजबिना भाषाको अस्तित्व रहँदैन । समाज जुन जाति, वर्ग र स्तरको हुन्छ भाषा पनि त्यसैअनुरूप हुने हुनाले भाषाको सामाजिक सापेक्ष अध्ययन हुन्छ । समाज जस्तो हुन्छ भाषा पनि त्यसै डोरिन्छ । सामाजिक संरचनाले भाषामा प्रभाव पारी उत्पन्न हुने भिन्नता नै भाषाको सामाजिक भेद हो । भाषाको सामाजिक भेद समाज भाषाविज्ञानले निर्धारण गर्ने विषय हो । समाज जुन जाति, वर्ग र स्तरको हुन्छ भाषा पनि त्यसै अनुरूप हुने गर्दछ । सहभागी, अन्तर्क्रियाको प्रस्तुति वा वातावरण, शीर्षक र कार्यबाट भाषाको सामाजिक भाषिक भेद निर्धारण हुन्छ । समाजका व्यक्तिहरूको व्यक्तिबोलीबाट भाषाको सामाजिक भेद जन्मन्छ । भाषाको सामाजिक भेद सामाजिक भाषिका हुन पुग्दछ । सामाजिक भेद क्षेत्रीय भाषिकाको आधार बन्दछ ।

शब्दकुञ्जी : आयाम, द्विभाषिकता, बहुभाषिकता, मातृभाषा, संरचनावाद

विषयपरिचय

भाषा मानव समाजमा प्रयोग हुन्छ । समाजको एउटा सदस्यले अर्कोसँग विचारको सम्प्रेषणका निम्ति प्रयोग गर्ने हुनाले भाषाले समाजको संस्कृति, मूल्य, मान्यता र मानव-सम्बन्धलाई आफूभित्र समेटेको हुन्छ । भाषाभित्र भाषिक समुदायको जीवनशैली लुकेको हुन्छ । भाषा सामाजिक सत्यको निर्देशिका हो । व्यक्तिलाई समाजसँग जोड्ने भएकाले भाषा सामाजिक विषय हो । समाजबिना भाषाको अस्तित्व रहँदैन । समाजले स्वीकार गरुन्जेलसम्म मात्र भाषाको अस्तित्व रहन्छ । आफ्नो समाज अनुरूप भाषा रहन्छ । समाज जुन जाति, वर्ग र स्तरको हुन्छ भाषा पनि त्यसै अनुरूप हुने हुनाले भाषा सामाजिक सापेक्ष हुन्छ । समाजअनुरूप भाषा डोरिँदै जाने हुँदा भाषाका सामाजिक भेद देखिँदै जान्छन् ।

समाजमा विभिन्न वर्ग र जातजातिका मानिसहरूको बसोबास रहेको हुन्छ । प्रत्येक वर्ग र जातजातिले प्रयोग गर्ने भाषामा पर्याप्त भिन्नता पाइन्छ । धनी र गरीबका बिचको भाषामा पर्याप्त अन्तर हुन्छ । यसैगरी विभिन्न सम्प्रदायका व्यक्तिले प्रयोग गर्ने भाषामा पनि विभेद देखिन्छ । यी विभिन्न भेदहरू नै भाषाका सामाजिक भेद हुन् । यसैबाट सामाजिक भाषिकाको पनि जन्म हुन्छ । भाषाको सामाजिक भेद समाज अनुसार फरक फरक हुन्छ । एउटै समय र एउटै ठाउँमा वक्ता र भाषिक भेद फरक हुँदा भाषाको सामाजिक भेद जन्मन्छ । भाषाको सामाजिक भेदको प्रयोग समाजका थुप्रै वक्ताले गरेका हुन्छन् । भाषाको सामाजिक भेद समाजका व्यवहार, चालचलन अनुरूप फरक फरक हुन्छन् । समाज र भाषाका बिचको सम्बन्धका कारण भाषामा कसरी सामाजिक भेदको जन्म हुन्छ भन्ने विषयमा केन्द्रित रही प्रस्तुत आलेख तयार पारिएको छ ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययन भाषाको सामाजिक भेदको अध्ययनमा आधारित रहेको हुनाले समाजले भाषामा पार्ने प्रभाव र त्यसबाट देखिने परिणामको निक्यौल गर्नका निम्ति द्वितीयक स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । खासगरी विभिन्न पुस्तक, अनुसन्धान प्रतिवेदन, विभिन्न किसिमका जर्नल र पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेखहरूबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । सामग्रीको विश्लेषणका लागि प्रायोगिक भाषाविज्ञानअन्तर्गत पर्ने समाज भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक अवधारणालाई आधार बनाइएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

समाज भाषाविज्ञान प्रायोगिक भाषाविज्ञानको एउटा शाखा हो। सन् १९३१ मा प्रकाशित एल. लकहार्टको कृति 'वर्ड इकोनोमी: एन एस्से इन अप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स' मा सर्वप्रथम अप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स' शब्दको प्रयोग भएको थियो। अप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स' अर्थात् 'प्रायोगिक भाषाविज्ञान' शब्दले स्वतन्त्र विषयका रूपमा सन् १९४६ मा अमेरिकाको मिसिगन विश्वविद्यालयबाट मान्यता प्राप्त गर्‍यो। यही प्रायोगिक भाषाविज्ञानको अध्ययन र विकासका क्रममा समाज भाषाविज्ञानको विकास भएको हो (अधिकारी, २०५६ पृ. ७८) अङ्ग्रेजी शब्द 'सोसियो लिङ्ग्विस्टिक्स' को नेपाली रूपान्तरण नै समाज भाषाविज्ञान हो। 'सोसियो लिङ्ग्विस्टिक्स' शब्दको प्रयोग सर्वप्रथम सन् १९५२ मा हावेर सी. क्युरीबाट भएको हो। सन् १९६० पछि प्रायोगिक भाषाविज्ञानका अध्येताहरूले समाज भाषाविज्ञानको अध्ययनतर्फ रुचि राखे र सन् १९६०-७० को दशकमा समाज भाषाविज्ञान स्वतन्त्र विषयका रूपमा विकसित हुन पुग्यो। फर्थले आफ्नो सिद्धान्त स्थितिको प्रसङ्ग मा समाज विज्ञानमा जस्तै मानिसको भाषिक व्यवहारका क्रियाकलापहरूलाई समाजमा आधारित भएर हेर्नुपर्छ भन्दै भाषाको समाज पक्षलाई महत्त्व दिएका छन् (बन्धु, २०५३ पृ. ८४)। फर्थको भाषालाई समाज सन्दर्भमा हेर्ने दृष्टिकोणसँग ह्यालिडे, मिचेलजस्ता विद्वान् सहमत हुन पुगेका छन्। यिनै सन्दर्भहरूबाट नै समाज भाषाविज्ञानको प्रारम्भ भएको हो।

परम्परागत व्याकरण, संरचनात्मक भाषाविज्ञान तथा रूपान्तरण व्याकरणमा भाषालाई समाजबाट अलग्गै राखी विश्लेषण गरिएको पाइन्छ। भाषाविज्ञानका क्षेत्रमा ई.१९३० देखि १९५० को दशकसम्म संरचनावादी भाषावैज्ञानिक मान्यता र ई.१९६० को दशकमा रूपान्तरणवादी भाषावैज्ञानिक मान्यतामा आधारित अध्ययन पद्धतिहरू प्रभावशाली रूपमा देखा परेका हुन् (तिवारी, १९७६ पृ. २२५)। यिनीहरूले भाषाको संरचना पक्षको विस्तृत र गहन अध्ययन गरेका छन्। यी अध्ययनहरूबाट समाज तथा शैक्षिक पछ्यौटेपनलाई बेवास्ता गरिएकोले समाजपरक अध्ययनलाई महत्त्व दिने भाषाविद्हरू तथा समाज भाषावैज्ञानिकहरू भाषाको संरचनापरक अध्ययनबाट असन्तुष्ट देखिन थालेको पाइन्छ। यसपछि ई.१९७० को दशकतिर भाषाको समाजपरक अध्ययनले महत्त्व पाउनु पर्ने कुरामा जोड दिइएको हो (पोखरेल, २०५० पृ. १३१)। यसपछि भाषाको समाजपरक अध्ययनलाई समाज भाषाविज्ञान भन्न थालिएको हो। अङ्ग्रेजी भाषाको 'सोसियो लिङ्ग्विस्टिक्स' शब्दको नेपाली रूपान्तरणका रूपमा समाज भाषाविज्ञान शब्दको प्रयोग गरिएको छ। 'सोसियो लिङ्ग्विस्टिक्स' शब्दको प्रयोग ई.१९५२ भन्दा पूर्व कहीं कतै प्रयोग भएको भेटिँदैन। ई.१९६०को दशकपछि यस क्षेत्रमा गहन अध्ययनहरू भएको पाइन्छ। ई.१९६० देखि १९७० सम्म भाषाविज्ञानको स्वतन्त्र शाखाका रूपमा समाज भाषाविज्ञान विकसित भएको छ (युल, १९८९ पृ. ८७)। ग्लिसनले यसलाई समाजसँग सम्बद्ध भाषाको अध्ययन मानेका छन् (ग्लिसन, १९६१ पृ. २४४)। समाज भाषाविज्ञानमा भएका पछिल्ला अध्ययनहरूले समाजको भाषापरक अध्ययनभन्दा भाषाको समाजपरक अध्ययन गर्नुपर्ने धारणा स्थापित गरेका छन्।

समाज भाषाविज्ञानका मान्यता

भाषा समाजद्वारा निर्मित हुने र समाजमै प्रयोग हुने हुनाले समाजको सापेक्षतामा भाषाको अध्ययन विश्लेषण गर्ने काम समाज भाषाविज्ञान अन्तर्गत हुन्छ। भाषामा समाज सन्दर्भ, समाज कार्य, समाज स्तरीकरण, समाजको जात, लिङ्ग, वर्ग, धर्म, संस्कृति आदिको प्रतिबिम्बन हुने हुनाले सामाजिक परिप्रेक्ष्यमा भाषाको अध्ययन हुनु पर्छ भन्ने समाज भाषाविज्ञानको प्रमुख मान्यता रहिआएको हुन्छ (गौतम, २०५० पृ. ७३)। यसमा भाषालाई समाजपरक दृष्टिले हेरिन्छ। समाज भाषाविज्ञानले समाज र भाषाको सम्बन्ध, भाषिक समाज, भाषानियोजन, भाषासम्पर्क, भाषाको मानकीकरण, प्रयोग सापेक्षताका आधारमा भाषाको मिश्रित रूपको व्याख्या र विश्लेषण गर्दछ। समाज भाषाविज्ञानमा भाषालाई समाज अभिव्यक्तिको माध्यमका रूपमा लिएर समाज अनुरूप भाषिक मानकको पहिचान गरिन्छ (गौतम र अन्य २०६७ पृ. २८९)। समाजमा देखिएको द्विभाषिकता एवम् बहुभाषिकताको कारणले पनि भाषाको सामाजिक भेद थपिँदै जान्छ। समाज भाषाविज्ञानमा समाज संरचनाले भाषामा

पार्ने प्रभावको अध्ययनलाई मूल विषय बनाइएको हुन्छ। समाजलाई अलग राखेर गरिएको भाषाको अध्ययन अपूर्ण हुन्छ भन्ने मान्यता समाज भाषाविज्ञानको रहिआएको हुन्छ।

समाज भाषाविज्ञान भाषाविज्ञानको एउटा शाखा हो। भाषा समाजमा प्रयोग हुने हुनाले यसलाई समाज सन्दर्भमा विभिन्न दृष्टिले हेर्न सकिन्छ। समाजका व्यक्तिहरूको भौतिक र मानसिक धरातललाई भाषाका माध्यमबाट बुझ्न सकिन्छ (ब्लुम्फिल्ड, १९६८ई.पृ. ७७)। समाजको स्तरीकरण र वर्गविभाजन पनि भाषामा प्रतिविम्बित भएको हुन्छ। यसमा भाषा र समाजका बिचको सम्बन्धका अतिरिक्त सामाजिक रीतिरिवाज, धर्म, संस्कृति, चालचलन समाजको प्रकार आदिको प्रभाव भाषामा के कस्तो रूपमा परेको छ त्यसको समेत अध्ययन गरिन्छ (सुवेदी, २०५० पृ. ७८)। सामाजिक तथा आर्थिक दृष्टिले समाजमा उच्च वर्ग र निम्न वर्ग गरी दुई वर्ग भेटिन्छन्। यी दुवै वर्गका भाषामा एकरूपता पाइँदैन। उच्च वर्गले प्रयोग गर्ने भाषा र निम्न वर्गले प्रयोग गर्ने भाषा बिच ठूलो अन्तर भेटिन्छ। भाषामा जातजातिको प्रभाव कुन रूपमा रहेको छ ? उनीहरूको बोलाइको ढङ्ग ढाँचा, उच्चारण प्रक्रिया, वाक्य गठन, शब्दभण्डार आदि के कस्तो छ ? स्त्री र पुरुषले प्रयोग गर्ने भाषा कस्तो र कति भिन्न रहेको छ ? आदिका बारेमा समाज भाषाविज्ञानअन्तर्गत अध्ययन गरी भाषाको सामाजिक भेद निर्धारण गरिन्छ। भाषाको प्रत्यक्ष सम्बन्ध समाजसँग हुने भएको हुनाले समाजको अवस्था, सांस्कृतिक गतिविधि, सामाजिक मान्यता आदि विषयले पनि यससँग सरोकार राखेको हुन्छ (अधिकारी, २०५६ पृ. ७८)। भाषाको प्रयोगकर्तालाई सबैभन्दा बढी महत्त्व दिई सामाजिक सन्दर्भमा मानक भाषा, अमानक भाषा तथा भाषा र बोलीका बिचको अन्तरलाई समाजसापेक्ष आधारमा अध्ययन विश्लेषण गरी भाषाको सामाजिक भेदको निर्धारण समाज भाषाविज्ञान अन्तर्गत गरिन्छ।

छलफल र परिणाम

भाषा र समाजका बिच निकटतम सम्बन्ध रहेको हुन्छ। भाषाको अभावमा समाज सम्पर्क हुँदैन भने मानिस पनि समाजविना बाँच्न सक्दैन। समाज व्यवहारका निम्ति समाज सम्पर्क आवश्यक छ र समाज सम्पर्कका लागि भाषा अपरिहार्य हुन्छ (द्विवेदी, १९ ६४पृ. १२२)। समाज भाषाविज्ञानमा भाषा र समाजका बिचको विभिन्न किसिमको सम्बन्धका विषयमा अध्ययन विश्लेषण गरिन्छ। यसमा समाज र भाषाको अध्ययन गरिने भएकोले यसको अध्ययनको क्षेत्र पनि विस्तृत छ। समाज भाषाविज्ञानले समाज र भाषालाई अध्ययनीय विषयवस्तुका मूल स्रोत मान्दछ। तापनि समाज भाषाविज्ञानले विभिन्न विषयक्षेत्रबाट आफ्ना विषयवस्तुहरू ग्रहण गरेको छ (गौतम र अन्य, २०६७ पृ. २५५)। भाषा मानवीय व्यवहार भएकाले मानवशास्त्रका कुराहरू समाज भाषाविज्ञानमा प्रासङ्गिक हुन्छ। भाषाको जातीय वर्गीय विभेदका कुराहरूको विश्लेषणमा जातिविज्ञानले मद्दत गर्न सक्ने हुन्छ। त्यसैले समाज र भाषिक अध्ययनलाई उक्त विभिन्न विषय क्षेत्रका अध्ययनले सहयोग पुऱ्याउँछ।

समाज भाषाविज्ञानलाई अन्तर्विषयक विधाका रूपमा लिइन्छ यो विभिन्न क्षेत्रसँग सम्बन्धित कुराहरूको अन्तर्सम्बन्धबाट विकसित भएको हुन्छ। विभिन्न विषयक्षेत्रसँग सम्बन्धित हुने भएकाले यसलाई भाषाविज्ञानको बहुवैषयिक विधाका रूपमा लिन सकिन्छ (गौतम र अन्य, २०६७ पृ. २७२)। समाज भाषाविज्ञानले भाषालाई समाज व्यवहार मान्दछ। यसले भाषाको प्रयोग पक्ष र प्रयोक्ता पक्षका विविध आयामहरू पहिल्याउने काम गर्छ। यस क्रममा यसभित्र समाजमा भाषिक समुदायहरूको पहिचान, भाषाबाट समाजको अपेक्षा (भाषाको आधुनिकीकरण, मानकीकरण, स्तरीकरण) एक-अर्को भाषामा देखापर्ने प्रभाव, भाषिक भेद (स्थानीय, क्षेत्रीय, वर्गीय, जातीय, पेसागत आदि), समाजमा बोलिने विभिन्न भाषाहरूको बिचको सम्बन्ध (सम्पर्क भाषा, मातृभाषा, प्रभावशाली भाषा, अल्पसंख्यकको भाषा, उच्च र निम्न भाषा) आदिको अध्ययन हुन्छ।

भाषा र समाजमा अन्योन्याश्रित सम्बन्ध हुन्छ। भाषाले समाजको र समाजले भाषाको परिचय दिन्छन्।

ती दुबैले परस्परको अस्तित्व जगेर्ना गर्नुपर्ने हुन्छ (सुवेदी, २०६८, पृ. २७)। भाषा र समाजको अन्योन्याश्रित सम्बन्धको विषयलाई समाज भाषाविज्ञानले गम्भीरतापूर्वक निरीक्षण र अध्ययन विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकाल्छ। भाषाले समाज सम्बन्धको जानकारी वा ज्ञानलाई हस्तान्तरण गर्न सघाउ पुऱ्याउँछ। भाषा र समाज एक अर्काका परिपूरक हुन्। सामाजिक मूल्य मान्यताले भाषा र समाजको सम्बन्ध परिभाषित गर्दछ (गिरी, २०६३ पृ. १५४)। समाज भाषाशास्त्रीहरू यसै कुरालाई बुझेर समाज सापेक्ष रूपमा भाषाको विश्लेषण गर्दछन्। भाषा र समाजको अन्तर्सम्बन्धलाई निम्न बुँदामा उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- (क) सामाजिक संरचनाबाट भाषिक व्यवहार प्रभावित हुन्छ। क्षेत्रीय, जातीय, लैङ्गिक, उमेरजन्य, धार्मिक मूल्यमान्यता, शिक्षाजस्ता कुराहरू जुन समाज संरचनासँग सम्बन्धित हुन्छन्, तिनले भाषामा प्रभाव पारेका हुन्छन्। जुन भौगोलिक, सांस्कृतिक तथा कालिक परिवेशमा भाषाको प्रयोग हुन्छ, सोही अनुसार नै त्यसको संरचना, शब्दभण्डार आदिमा छाप परेको पाइन्छ। उदाहरणका लागि अङ्ग्रेजीमा फादर भनिन्छ भने नेपालीमा बुवा, पिता, बाबु, बा, बाउ आदि भन्ने गरिन्छ। यसैगरी अङ्कल भनिने शब्दका लागि नेपालीमा काका, मामा, फुपाजू, ठूलो बा, सानो बा आदि र यु भनिने शब्दका लागि तँ, तिमी, तपाईं, हजुर आदि शब्दको प्रयोग हुन सक्छ। साना र ठूला प्रयोग गर्ने भाषामा भिन्नता देखिन जान्छ। बालकले नुनु, बुबु भन्छन् भने प्रौढले सुत्तु, दुध भन्ने गर्दछन्। नातासम्बन्ध बुझाउँदा प्रयोग हुने शब्दहरूमा विविधता, आदरार्थी शब्द वा वाक्यको प्रयोगमा विविधताका कारण भाषाका उच्च भेद र निम्न भेद देखिन जान्छन्। सामाजिक संरचनाबाट भाषिक व्यवहारमा परेको प्रभावका कारण सामाजिक भेद देखिन्छन्।
- (ख) भाषिक व्यवहारबाट सामाजिक संरचना चिन्न सकिन्छ। उदाहरणका लागि दनुवारी भाषिक समुदायमा ज्वाइँ, ससुरा र सासूबाहेक आमा, बाबु, काका, हजुरआमा आदि कसैलाई आदरार्थीको प्रयोग गरेको पाइँदैन (पोखरेल, २०५४ पृ. ५७)।
- (ग) भाषा र समाज एक-अर्काबाट प्रभावित हुन्छन्। भाषिक संरचनाबाट समाज संरचना र समाज संरचनाबाट भाषिक संरचना प्रभावित हुन्छन्। उदाहरणका लागि नेपाली समाजमा सानालाई होच्याउने र आफूभन्दा ठूलालाई आदर गर्ने प्रवृत्ति पाइन्छ। सानालाई होच्याउने समाजमा सानालाई सम्बोधन गर्ने भाषा, आफू समानका व्यक्तिका लागि प्रयोग गर्ने भाषा र आफूभन्दा ठूलालाई प्रयोग गर्ने भाषामा भिन्नता पाइन्छ तर सानालाई होच्याउने प्रवृत्ति नभएको समाजमा सबैका लागि एकै किसिमको भाषाको प्रयोग गरिएको हुन्छ (पोखरेल, २०५४ पृ. ४२)। यसबाट समाजमा भाषिक भेद देखिँदै जाने हुन्छ।

भाषाको सामाजिक भेद

भाषा मानवीय सम्पत्ति भएको हुनाले यसको सम्बन्ध मानव र मानव समाजसँग रहन्छ। मानिस सामाजिक प्राणी भएका कारण सामाजिक जीवनका यावत् व्यवहारहरूको सञ्चालन गर्नका लागि आफ्नो स्तरअनुसार भाषाको प्रयोग गरेको हुन्छ। भाषाको प्रयोग गर्दै जाँदा समाजभित्रै विभिन्न भाषिक भेद देखिन जान्छ, त्यही भाषिक भेद नै भाषाको सामाजिक भेद हुन्छ (ब्लुम्फिल्ड, १९६८ई.पृ. ७४)। भाषाको सामाजिक भेदलाई सामाजिक भाषिका पनि भनिन्छ। क्षेत्रीय भाषिकामा समतलीय विविधता पाइन्छ भने यसमा तहगत विविधता पाइन्छ। भाषाको क्षेत्रीय भेदमा भाषिका भेदको एउटै तह र दिशा हुन्छ भने सामाजिक भेदमा भेदभित्र पनि विभिन्न तहका उपभेदहरू देखा पर्छन्। सामाजिक भेदलाई क्षेत्रीय भेदभन्दा जटिल र बहुआयामिक मानिन्छ (गौतम, २०६९ पृ. ३४४)। क्षेत्रीय भाषिका क्षेत्र वा स्थानको आधारमा मात्र विभेदित हुन्छ भने सामाजिक भाषिका चाहिँ समाजका विभिन्न वर्ग, जात-जाति, धर्म, व्यवसाय, लिङ्ग, उमेर, शिक्षा, बसोबास, स्थिति, शक्ति (पद-प्रतिष्ठा) आदिका आधारमा विभेदित हुन्छ। सामाजिक भेदलाई एकल आयामबाट मात्र नभई बहुविध आयामबाट हेर्न सकिन्छ। समाज सामाजिक दृष्टिले जटिल एवम् बहुविध प्रकृतिको छ। त्यसले प्रयोग गर्ने गरेको भाषाका भाषिका भेद पनि प्रशस्त

विविधतामय हुने सम्भावना रहन्छ । विभिन्न वर्ग, जात-जाति, व्यवसाय आदिका दृष्टिले कमै विविधता भएको समाजले प्रयोग गर्ने भाषामा समाज भाषिक भेदहरू पनि कम हुन सक्छन् (बन्धु, २०३१ पृ. २६) ।

भाषाको सामाजिक भेद निर्धारणका आधारहरू

भाषाको सामाजिक भाषिक भेद छुट्याउनका लागि विभिन्न कुराहरूले प्रभाव पारेका हुन्छन् । सहभागी, अन्तर्क्रियाको प्रस्तुति वा वातावरण, शीर्षक र कार्य भाषाको सामाजिक भेद निर्धारणमा प्रभाव पार्ने आधारहरू हुन् (गौतम र अन्य, २०६७ पृ. २५४) । भाषाको सामाजिक भेद निर्धारणका आधारहरूलाई निम्नानुसार चर्चा गरिएको छ :

(क) सहभागी

भाषा प्रयोग गर्ने व्यक्ति र ग्रहण गर्ने व्यक्तिअनुसार भाषा फरक हुन्छ । उनीहरूको भाषा सहभागीको सामाजिक मूल्य मान्यताअनुरूप फरक फरक हुन्छ । श्रीमान् -श्रीमती, ग्राहक-व्यापारी, नोकर-मालिक आदिको बिच प्रयोग गरिने भाषिक भेद फरक फरक हुन्छ ।

(ख) अन्तर्क्रियाको प्रस्तुति वा वातावरण

अन्तर्क्रियाको प्रस्तुति वा वातावरणले भाषाको प्रयोग कहाँ भइरहेको छ भन्ने कुरा निर्धारण गर्दछ । वक्ता र श्रोता निश्चित वातावरणमा बसेर भाषाको प्रयोग गर्दछन् । तिनीहरूको सामाजिक परम्पराले भाषाको प्रयोगमा प्रभाव पार्दछ । सामाजिक भाषिक भेदको निर्माणमा सहभागीको अन्तर्क्रियाको प्रस्तुति वा वातावरणले पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । औपचारिक र अनौपचारिक वातावरणमा प्रयोग गरिने भाषिक रूप छुट्टा छुट्टै हुन्छन् ।

(ग) विषय

भाषाको प्रयोग जुन विषयका लागि भएको छ त्यही अनुरूपको भाषिक भेद देखिन्छ । विषय क्षेत्रअनुरूप फरक फरक भाषिक भेदको प्रयोग हुन गई भाषिक भेद देखा पर्दछ । पत्रकारिता, स्वास्थ्य, शिक्षा, सञ्चार आदि विविध क्षेत्रमा बेगला-बेगलै भाषिक भेद प्रयोग गरिएको हुन्छ ।

(घ) कार्य

भाषाको प्रयोग कुन प्रयोजन वा उद्देश्यका लागि गरिएको छ । त्यसका आधारमा पनि भाषिक भेद देखिन्छ । उदाहरणका लागि सूचना दिन र निर्देशन दिन एकै प्रकारको भाषा प्रयोग हुँदैन । यसबाट फरक भाषिक भेद देखा पर्दछ ।

भाषाको सामाजिक भेदको विश्लेषणका क्रममा सामाजिक दूरीको श्रेणी, प्रतिष्ठाको क्रम, औपचारिक श्रेणी र कार्यात्मक श्रेणी जस्ता विभिन्न सामाजिक आयामहरूलाई आधार मानिन्छ । तिनै विविध आयामको आधारमा भाषाको वर्णन, वर्गीकरण र विश्लेषण गरी सामाजिक भेद निरूपण गरिन्छ । यस आधारमा हेर्दा सामाजिक दूरीको श्रेणी सहभागी अर्थात् वक्ता र श्रोताको सम्बन्धमा आधारित हुन्छ । सामाजिक दूरीको श्रेणी वा साहचर्यको आधारमा सामाजिक भाषिका आत्मीय र अनात्मीय गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । आत्मीय अन्तर्गत वक्ता र श्रोताका बिच एक-अर्कामा दब्लो किसिमको पारस्परिक सम्बन्ध रहेको हुन्छ । साथीसँगको कुराकानीका प्रसङ्गमा लागि 'तँ घर जान्छस्' को प्रयोगले आत्मीय भेद देखाउँछ । आफूभन्दा मान्यजनसँग आत्मीय प्रदर्शन गर्दा साथीसँगको जस्तै रूपमा अभिव्यक्त हुँदैन । एकै घरका दाजुबहिनीमा बहिनीले दाजुलाई "तँ" सर्वनामको प्रयोग गर्नु दिदी भाइमा भाइले दिदीलाई "तँ" सर्वनाम प्रयोग गर्नु भाषामा आत्मीयताले भित्र्याएको भेद हो । यसैगरी अनात्मीय किसिमको भाषिक भेदमा वक्ता र श्रोताका बिच एक-अर्कामा दब्लो किसिमको पारस्परिक सम्बन्ध रहेको देखिँदैन । आफूभन्दा कम उमेरको अपरिचित व्यक्तिलाई तपाईं, हजुर जस्ता शब्दको प्रयोग हुनु अनात्मीय भाषिक भेदको नमुना हो ।

प्रतिष्ठाको क्रमले पनि भाषिक भेद जन्माउँछ । यस क्रमले पनि कुनै पनि भाषाका सहभागी अर्थात् वक्ता र श्रोताको सम्बन्धमा आधारित भाषिक भेदलाई जनाउँछ । यस आधारमा सामाजिक भाषिका उच्च र निम्न गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । समाजका आर्थिक रूपले सम्पन्न व्यक्ति र उच्च प्रतिष्ठा भएका व्यक्तिहरूले

बोल्ने भाषिक भेदलाई भाषाका उच्च भेद भनिन्छ । नेपाली भाषाको सन्दर्भमा दरबारसँग सम्बन्धित मानिसहरूले प्रयोग गर्ने भाषा र शाही ठकुरीले बोल्ने भाषामा उच्च भाषिका भेद प्रयोग भएको हुन्छ । उदाहरणका लागि हुकुम बक्सियो, हजुर सवारी होइबक्सिन्छ, आदि प्रयोग गरेको पाइन्छ । सामान्य मानिसहरूले प्रयोग गर्ने भाषिक भेदलाई भाषाको निम्न भेद भनिन्छ । उदाहरणका लागि कुनै समुदायमा आदररहित तैले भात घिचिस, कुनै समुदायमा उच्च आदरार्थी तपाईंले भात खानुभयो र कुनै समुदायमा विशिष्ट आदरार्थी हजुरले भुजा खाइबक्स्यो जस्ता सामाजिक भाषिक भेद देखा पर्दछन् ।

औपचारिक श्रेणीले पनि भाषाको सामाजिक भेद देखा पर्दछ । यो भाषिक प्रयोगका क्रममा व्यक्त गरिने अन्तर्क्रियाको प्रस्तुति वा प्रकारसँग सम्बन्धित हुन्छ । यसले भाषाको प्रयोग कस्तो सामाजिक वातावरणमा भइरहेको छ, भन्ने कुरा देखाउँछ । यसका आधारमा भाषिक रूपको छनोटमा बढी जोड दिइन्छ । यस आधारमा भाषाका औपचारिक र अनौपचारिक सामाजिक भेदहरू देखिन्छन् । औपचारिक सभा, सम्मेलन र गोष्ठीमा प्रयोग गरिने भाषिक भेदलाई भाषाको औपचारिक भेद भनिन्छ । यो अवैयक्तिक र औपचारिक प्रकृतिको हुन्छ । आसन ग्रहण गर्नुहोस्, आजको सभा यही बिसर्जन गर्दछु आदि उदाहरणलाई यस अन्तर्गत राख्न सकिन्छ । सामान्य कुराकानी आदिका सन्दर्भमा प्रयोग हुने भाषिक भेद अनौपचारिक भाषिक भेद हो । यसमा औपचारिकता हुँदैन ।

कार्यात्मक श्रेणी भाषिक प्रयोगका सन्दर्भमा गरिने अन्तर्क्रियाको उद्देश्य वा विषय शीर्षकसँग सम्बन्धित हुने गर्दछ । कार्यात्मक श्रेणीका आधारमा सामाजिक भाषिका सङ्केतक र भावनात्मक भाषिक भेद गरी दुई प्रकारका हुन्छन् ।

निष्कर्ष

समाजमा बस्ने मानिसहरूले आफ्नो विचारको सम्प्रेषणका लागि निर्माण गरेको समाजानुरूपको भाषिक रूप भाषाको सामाजिक भेद हो । भाषा समाजद्वारा निर्मित हुने र समाजमै प्रयोग हुने हुनाले समाजका व्यक्तिहरूको जात, लिङ्ग, वर्ग, धर्म, संस्कृति आदिको प्रभाव भाषामा परेको हुन्छ । समाजका व्यक्तिहरूको भौतिक र मानसिक धरातललाई भाषाका माध्यमबाट बुझ्न सकिन्छ । भाषा र समाजका बिचको सम्बन्धका अतिरिक्त सामाजिक रीतिरिवाज, धर्म, संस्कृति, चालचलन आदिको प्रभाव पनि भाषामा परेको हुन्छ । समाजमा बस्ने उच्च वर्ग र निम्न वर्गका भाषामा एकरूपता पाइँदैन । जातजाति तथा वर्गीय एवम् लैङ्गिक भेद समाजमा हुने भएकाले तिनले बोल्ने भाषामा समाजको प्रतिबिम्ब रहेको हुन्छ ।

एउटा समाजमा विभिन्न व्यक्तिहरू बसोबास गर्दछन् । समाजका ती व्यक्तिहरूको भाषिक शैली भिन्न किसिमको हुन्छ । यस किसिमको विभिन्नताले समाजमा भाषिक भेद देखिन जान्छ । आफ्नो समाज अनुरूप भाषा रहन्छ । सहभागी, अन्तर्क्रियाको प्रस्तुति वा वातावरण, शीर्षक र कार्यले भाषाको सामाजिक भाषिक भेद छुट्याउनका लागि प्रभाव पारेका हुन्छन् । यसैगरी सामाजिक दूरीको श्रेणी, प्रतिष्ठाको क्रम, औपचारिक श्रेणी तथा कार्यात्मक श्रेणी आदिले भाषाको सामाजिक भेद देखा पर्दछ । भाषाको सामाजिक भेद सामाजिक भाषिकाका रूपमा रहन्छ । सामाजिक भाषिका क्षेत्रीय भाषिकाभन्दा तल्लो र व्यक्तिबोलीभन्दा माथिल्लो रूप हो ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज, (२०५६), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार ।
 असिर, आर. ई. र अन्य (सम्पा.), (ई. १९९४) *दी इन्साइक्लोपेडिया अफ ल्याङ्ग्वेज एण्ड लिङ्ग्विस्टिक्स, भोलुम-७*, अक्सफोर्ड, न्यूयोर्क: सोल एण्ड टोकियो, प्रिगायन प्रेस ।
 गिरी, जीवेन्द्रदेव (२०६३). *भाषाविज्ञान भाषा र भाषिका*. काठमाडौं : एकता बुक्स डिस्टिब्युटर्स ।
 गौतम, देवीप्रसाद र अन्य (२०६७). *सामान्य भाषाविज्ञान*. काठमाडौं : पिनाकल पब्लिकेसन ।
 गौतम, देवीप्रसाद, (२०४७), *नेपाली भाषा परिचय*, ललितपुर : साक्षा प्रकाशन ।
 गिलसन, एच.ए., (ई. १९६१), *एन इन्ट्रोडक्सन टु डिस्ट्रिक्टिभ लिङ्ग्विस्टिक्स*, हल्ट रिनेहार्ड एण्ड विन्सटन ।

- चम्स्की, नोम, (ई. १९८४), *वाक्यविज्ञानका सैद्धान्तिक पक्ष* (अनु. रमानाथ सहाय), राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, जयपुर ।
- तिवारी, भोलानाथ, (ई. १९७६), *आधुनिक भाषाविज्ञान*, दिल्ली, लिपि प्रकाशन ।
- द्विवेदी, देवीशङ्कर, (ई. १९६४), *भाषा और भाषिकी*, आगरा: लक्ष्मीनारायण प्रकाशन ।
- पोखरेल, बालकृष्ण, (२०५०), *पाँच सय वर्ष*, काठमाडौं: साभा प्रकाशन ।
- पोखरेल, माधवप्रसाद, (२०५४), *नेपाली वाक्यव्याकरण*, काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र. ।
- बन्धु, चूडामणि, (२०५३), *भाषाविज्ञानका सम्प्रदाय*, काठमाडौं: अक्षर सदन ।
- ब्लुमफिल्ड, (ई. १९६८), *भाषा* (अनु. विश्वनाथ प्रसाद), मोतीलाल बनारसीदास ।
- युल, जर्ज, (ई. १९८९), *द स्टडी अफ ल्यङ्ग्वेज*, क्याम्ब्रिज: क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस ।
- रविन्स, आर.एच्., (ई. १९८५), *ए सर्ट हिस्ट्री अफ लिङ्ग्विस्टिक्स*, लन्डन: लन्डन: लन्डन ।
- रविन्स, चार्ल्स, एफ., (ई. १९८०), *जनरल लिङ्ग्विस्टिक्स : एन इन्ट्रोडक्टरी सर्भे*, लन्डन: लन्डन ।
- शर्मा, मोहनराज र कृष्णहरि बराल, (२०५४), *भाषाविज्ञान र नेपाली भाषा* (तृ.सं.), काठमाडौं: नवीन प्रकाशन ।
- सुवेदी, सखिशरण (२०६८). *वाक्यतत्त्वका आधारमा नेपालीका भाषिकाको सर्वेक्षण*. काठमाडौं : पिनाकल पब्लिकेसन ।
- हकेट, चार्ल्स एफ, (ई. १९५८), *ए कार्स इन मोर्डन लिङ्ग्विस्टिक्स*, न्युयोर्क: म्याकमिलन कम्पनी ।